

**ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ «ԴԱՎԱՃԱՆՈՒԹՅԱՆ»
ՄԵՂԱԴՐԱՆՔԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ**

Ավետիս Հարությունյան

Արմինե Ավանեսյան

պ. գ. թ., դոցն նտ, ՀՊՄՀ

ՀՊՄՀ

Բանալի բառեր՝ կոտորած, Վան, կամավորական, շարժում, Ա.Վռամյան, դավաճանություն, դաշնակցություն, ապստամբություն, դաշինք, բանակ, Յ.Լեփսիուս:

Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեն արևմտահայերի տեղահանության և բնաջնջման որոշումն ի կատար ածելուց առաջ պետք է ստեղծեր գաղափարական կեղծ մի „հիմնավորում,,՝ արդարացնելու համար կառավարության հանցագործ այն գործելակերպը, որը պատճառ դարձավ 1,5 մլն արևմտահայերի ոչնչացման: Ելակետ ընդունելով այդ սկզբունքը՝ թուրքական պատմագիտության մեջ տիրապետող և չհիմնավորված է բացահայտ անհիմն և շինծու այն շաղակրատանքը, որ Վան-Վասպուրականի կոտորածները, Կ.Պոլսի հայ մտավորականության և հեռագրատների գրաքննիչների 1915 թ. ապրիլի 11(24)-ի աքսորը, Էրզրումի, Բասենի, Դերսիմի տեղահանությունները և ընդհանրապես Հայոց մեծ եղեռնը պայմանավորված են եղել՝ ա) Կովկասյան ռազմաճակատում 1914 թ. կազմակերպված հայկական կամավորական ջոկատների ռազմական գործողություններով, բ) ըստ Վանգենհայմի՝ „հավանաբար ռուսական խարդավանքների հետևանքով, կազմակերպված՝ Վանի ազգաբնակչության 1914-1915 թթ. „ապստամբությամբ,, որոնք իրականացվել են թուրքական իշխանությունների դեմ և նպատակ են ունեցել վտանգել թուրքական բանակի թիկունքը: Նույն Վանգենհայմը ռայխսկանցլեր ֆոն Բեթման Հոլվեգին ուղղված 1915թ. ապրիլի 30-ի հեռագրում ավելացնում է, որ „կառավարության որոշումների վրա չէին կարող ազդեցություն չգործել Վանի դեպքերը և այս օրերին ռուսների իրար հաջորդող հարձակումները Բոսֆորում, ինչպես նաև ֆրանսիացիների և անգլիացիների միացյալ հարձակումները Դարդանեղի վրա,,²: Ինչպես հետագայում Ա. Շիրակյանը կկռահեր՝ „ետագային թրքական կառավարութիւնը պիտի շահագործեր Վանի դեպքը, զայն ներկայացնելով որպէս ծրագրուած հայկական ընդհանուր ապստամբութեան փորձ մը՝ որուն նպատակն

¹ Գերմանիան ել Հայաստանը 1914 – 1918. դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատարակությունը և ներածությունը՝ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի, թարգմանությունը գերմաներենից՝ Վալենտինա Մինայանի, հատոր I, Երեվան, 2006, էջ 150:

² Գերմանիան ել Հայաստանը 1914 – 1918. դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատարակությունը և ներածությունը՝ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի, հատոր I, էջ 162: :

էր թիկունքէն հարուածել թուրք բանակը,¹ :

Կեղծ քարոզչության արդյունքում՝ Վանում հայերի ինքնապաշտպանության լուրը էնվերն ու այլք տարածեցին աշխարհով մեկ: Ինչպես Ֆ. Նանսենն է նկատում՝ Վանի դեպքերը հայերի նկատմամբ թուրքերի բռնած դիրքի բնորոշ օրինակ է: Նրանք իրենց ուզածով այնպես շահարկեցին այսպես կոչված „Վանի ապստամբությունը,“ որպես հայերի „դավաճանության իրական ապացույց,“ որ հայերը ներկայանան որպես խռովարարներ և դավաճաններ:² Ըստ այդմ առաջ քաշվեց, դավաճանության, ճղճիմ խնդիրը:

Հիմնախնդիրը խորությամբ ընկալելու և այն հասկանալի դարձնելու համար, փորձենք ներկայացնել ինչպես Անտանտի, այնպես էլ Քառյակ միության երկրների պետական հայեցակարգային որոշ մոտեցումներ, որոնք պահպանվել են դիվանագիտական զեկուցագրերում և պատմագիտական աշխատություններում:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Պ. Ն. Միլյուկովն իշխանություններին ուղղված իր՝ „Ռուսաստանին հայերի նվիրվածության և նրանց նկատմամբ ռուսական զինվորական իշխանությունների անարդար վերաբերմունքի մասին,“ հոդվածում նշում է, որ Ռուսաստանի նկատմամբ հայերն իրենց կապվածությունը և նվիրվածությունը ցուցադրել են ոչ թե խոսքով, այլ „վճռական և ծայրահեղ պատասխանատու գործողություններով,“: Նրա հավաստմամբ՝ հայերը Ռուսաստանում կազմակերպել են իրենց սեփական կամավորական ջոկատները, իսկ Թուրքիայում բարձրացրել են ապստամբության դրոշ... իրենց տանը կատարել են հանցագործություններից ամենածանրագույնը. ճգնաժամային պահին, երբ քարտեզի վրա դրված էր Թուրքիայի ինքնագոյության խնդիրը, նրանք դավաճանել են պետությանը և զենքը ձեռքին ապստամբել են նրա դեմ և բացահայտ հանձնվել թշնամուն: Այդպիսի արարքները չեն ներվում, իսկ դրա արդյունքն առկա է,³:

Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը Հայկական հարցի վերաբերյալ Ռուսաստանի նախարարների խորհրդին ներկայացված իր 1916թ. հունիս-հուլիսի զեկուցագրում տեղեկացնում էր, որ „հայերը Թուրքիայում ոչ միայն կանգնած չէին թուրքերի կողքին, ինչն, ըստ էության, նրանց քաղաքացիական պարտքն էր, այլև կազմեցին բազմաձևագրանոց ջոկատներ, որոնք մեծ մասամբ կազմված էին թուրքահպատակ հայերից,“:

Բժիշկ Իսահակ Տերտերյանի և թուրք սպաներից մեկի միջև տեղի ունեցած

¹ Շիրակեան Ա., Կոսկն էր նահատակներուն, Երևան, 1991, էջ 44:

² Նանսեն Ֆ., Խարված ժողովուրդ. Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան, գերմաներենից թարգմանեց՝ Էվելինա Մակարյան, Երևան, 2003, էջ 273-274:

³ ЦГИА г. Москвы, ф. 579, оп. 1, д. 1878, л. 2-3, նաև ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 93, թ. 3-4:

խոսակցությունից ակնհայտ երևում է, որ իթթիհատականները արևմտահայերին որակել են որպես դավաճաններ. „Բայց իմ կարծիքով, - նշում է թուրք սպան, - երբ հայերը ստացել էին իրենց ներքին ազատությունը՝ սահմանադրությունը, որը երաշխավորում էր նրանց կրոնական, ազգային և կրթական իրաւունքները՝ լեզուն, դպրոցը, մշակույթը և այլն, նրանք պիտի հանգիստ ապրեին, չպիտի յեղափոխություն հրահրեին և օտարների միջամտութեան պատճառ լինէին... Եւ արդարև, դոկտոր, մի՞թե Ռուսաստանում հայերը աւելի լայն իրաւունքներով են օգտուում, քան մեզ մոտ: Եւ եթէ չէ, ապա ռուսահայերը փոխանակ մեր դէմ կուելու... ինչու՞ չեն գնում Յարի դէմ կուելու... Չէ՞ք գտնում, որ այս վերաբերմունքը հայերի կողմից մի ապերախտութիւն է մեր հանդէպ, եթէ չասիմ աւելին...»,¹:

Գնահատելով կատարվող իրադրության նշանակությունը՝ թուրքական գործիչներից մեկը՝ Ջնդեթ-բեյն ասում էր. „Ռուս զինվորի գնդակը հարվածում է մեր ոտքին, հայի գնդակը՝ ուղիղ մեր սրտին»,²:

Դեռ ավելին, դաշնակցությունն է մեղադրվում դավաճանության մեջ: Այսպես, Թալեաթը իթթիհատի ժողովներից մեկում փորձում է բացատրել, որ „տակաւին պատերազմի չմտած, հայերու Դաշնակցութեան ղեկավարներուն հետ համաձայնած եւ պատերազմի պարագային հայերու չէզոք մնալու եւ ոչ մեզի, ոչ ալ ռուսերուն օգնելու համար ստորագրուած Փրոթոգոլը՝ Էրզրումի մէջ գումարուող համաժողովին վաւերացնել տուած էին: Հիմա խնդիրը փոխեցին: Ռուս բանակին կամաւորներ դրկեցին, խօսքերնին չյարգեցին, խոստմնադրուծ եղան, այս պատճառաւ ռուս բանակին ընկերացող հայ կամաւորներու հետ շփման մէջ մտնելու եւ զանոնք համոզելով վերադարձնելու պատրուակով»,³: Հիմք ընդունելով թուրքական ստահող այս հերյուրանքները՝ խորհրդահայ որոշ հեղինակներ Հայոց Մեծ Եղեռնի ամբողջ պատասխանատվությունը բարդել են դաշնակցության վրա, նրան համարելով ցարական Ռուսաստանի անմիջական գործակալ, որն իր կործանարար ռուսամետ քաղաքականությամբ դարձավ 1.5 մլն արևմտահայերի ոչնչացման գլխավոր մեղավորը⁴:

Ստացվում է, որ հայկական կոտորածների „պատճառը,, հենց իրենք հայերն էին, թե՛ ռազմական գործողություններին սպառնում էին հայկական

¹ Բժ. Տերտերեան Ի., Հայկական գոյամարտը. մեր ցեղի դառնադետ անցեալի սեղմ պատմութիւնը, Երկերի ժողովածու, վեցերորդ հատոր, Թեհրան, 1957, էջ 215:

² Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին, կազմող, առաջաբանի, թարգմանության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան, Երևան, 2001, էջ 70:

³ Մելվան Զատէ Բիֆաթ, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայրերը եւ իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Երևան, 1990, էջ 93:

⁴ Цовикян Х.М., Младотурецкая революция и национальный вопрос, Тезисы на соискание степени кандидата исторических наук, Л., 1937, с. 13.

ժողովրդական տարրերի հեղափոխական շարժումները, որի հետևանքով էլ իբր պետական անվտանգությունը հայտնվել էր վտանգի տակ:

Ճիշտ է նկատում Վ. Տատրյանը, երբ նշում է, որ „նման բացարձակ անիմաստ ընդհանրացման ետևում ջատագովները հաճախ թաքցնում են անպաշտպան մարդկանց հանդեպ բռնակալների վայրենի գործողությունները,¹:

Վանի և շրջանի հայությունը, որն „ինքնագապողութեան հիանալի ընթացքով շարժեցան,² բնավ ապստամբելու նպատակ չի ունեցել և ոչ էլ առանձին պատրաստություն էր տեսել: Բանն այն է, որ Վանում տարիներ շարունակ գործունեություն ծավալած և, առաջին հայացքից, իրենցից կազմակերպված ուժ ներկայացնող հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես՝ դաշնակցության տեղական կազմակերպությունները ապստամբություն բարձրացնելու, թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելու և ոչ մի գործնական մտադրություն չունեին:

Դաշնակցական ղեկավար գործիչների խոստովանությամբ՝ պատերազմի նախօրյակին „Վանեն մինչև Կիլիկիա,, ապստամբական „հոգեբանութիւնը գոյութիւն չունէր, այսպիսի ծրագիր մը գծուած չէր: Հայութիւնն ու Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն այսպիսի ձեռնարկ մը գլուխ հանելու համար պատրաստուած չէին: Երկվութիւնը և տատանումը մնացին իրենց ուժին մէջ,³:

Իթիբիհատ-դաշնակցական համագործակցությունը, որ սահմանադրությունից ի վեր շարունակվում էր մինչև պատերազմի նախօրյակը, „ամլացրել,, էր այդ կուսակցությանը և նրան դարձրել նախաձեռնությունից գուրկ, հասունացող իրադարձությունների ետևից ընթացող մարդկանց խումբ:

Թուրքերն էլ հայերից բնավ վախենալու պատճառ չունեին, քանի որ հայերը, որպես կանոն, անզեն էին, իսկ տղամարդկանց մեծագույն մասը տարբեր վայրերում զինվորական ծառայության մեջ էր: Արամ Անտոնյանը նկատում է, որ „եթէ իրապէս ապստամբութեան ծրագիր մըն ալ ունեցած ըլլային, այդ ծրագիրը գործադրելու բացարձակապէս անկարող դարձած էին այն պատճառաւ, որ իրենցմէ 21 տարեկանէն մինչև 45 տարեկան այրերը արդէն իսկ դրօշի տակ կանչուած եւ զինուորական իշխանութեանց ձեռքն էին: Ապահովաբար

¹ Տատրյան Վ., Հայոց ցեղասպանության հերքման հիմնական փաստարկները, Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, Երևան, 2005, էջ 21:

² Ամերիկեան դեսպան Սր. Մօրկընթաուի Յիշատակները եւ հայկական Եղեռնին գաղտնիքները, Կ.Պոլիս, 1915, էջ 246:

³ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918).

Տաճկահայ գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 25-26:

մանուկներով, կիներով, աղջիկներով եւ ծերունիներով չէ որ Հայերը պիտի կրնային ապստամբիլ,¹:

Վասպուրականի ամբողջ հայությունը՝ Օսմանյան խորհրդարանի անդամ, հայտնի դաշնակցական Ա. Վռամյանի և Արամի գլխավորությամբ, ոչ միայն դեմ էր ամենավոքը ապստամբական շարժում հրահրելուն, այլև „ստանձին խոհեմութեամբ և հեռատեսութեամբ,, գաղտնի պատվիրակներ և նամակներ էր ուղարկում ս.Էջմիածին և Թիֆլիս՝ Հայոց կաթողիկոսի և Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների մոտ, որպէսզի վերջ տան կամավորական շարժմանը և „վերապահ ու խոհեմ ընթացք բռնեն և չզրգոեն ոճրագործ իթթիհատական ոճրաձարավ թուրք կառավարութեան,,²: Արամը „թրքահայ ժողովրդի համար կորստաբեր կը համարէր կամաւորական շարժումներու կազմակերպութիւնը եւ մանաւանդ գործօն մասնակցութիւնը՝ ենթարկուելով ռուսական բանակին,,³:

Արամի և Ա. Վռամյանի համար պարզ էր, որ կամավորական շարժումը մի գէնք էր լինելու Իթթիհատի ձեռքին՝ հայերի հանդէպ իրենց թշնամական վերաբերմունքն արտահայտելու համար: Այդ գիտակցությամբ՝ Դաշնակցության ղեկավարներն արեցին հնարավորը ոչ միայն թափ առնող հայ կամավորականների շարժումը կասեցնելու համար, այլև թուրքական կառավարությանն ապացուցելու, որ „Թիֆլիսում (Ռուսաստանում) տեղի ունեցած հակատաճկական շարժումները ոչ մի կապ չունէին տաճկահայ բուն ժողովրդի հետ, որն, ըստ ամենայնի, օրինակելի պարտաճանաչ էր իր պետութեան հանդէպ՝ կատարելով պատերազմի հետ կապուած ամենաձանր պահանջները,,⁴: Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց, որովհետև, ինչպէս Արամն է նշում՝ „Մեզի հարցնող չեղաւ ... մենք այստեղ բոլորովին անտեղեակ էինք եւ հակառակ էինք առնուած քայլին ... Ռուստոմ այնտեղ չէ. գործը մնացել է Ջամալեանի պէս գեաղա-գիւղաների ձեռքում,,⁵:

Ռուսական բանակի հարձակման հաջողության ժամանակ էլ Վանի հայկական հասարակական-քաղաքական ղեկավարների շրջանում հիմնականում իշխում էր թուրքական կառավարության հետ կապերը չիզգելու, նրա դեմ ըմբոստացում թույլ չտալու տեսակետը, քանի դեռ ռուսական զորքերը չէին գրավել այդ վայրերը: „...Թէեւ մթնոլորտը լեցունած էր խռովութիւններու կանխանշաններով,- նկատում է

¹ Անտոնեան Ա., Մեծ ոճիրը, Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէադ փաշա. պաշտօնական հեռագիրներ բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ բազմաթիւ պատկերներով, Պոսթըն, 1921, էջ 125:

² Պալաքեան Գր. ծ. վարդ., Հայ գողգոթան, դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պեոյինէն դէպի Ջօր. 1914 1920, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 61, նաև Հովհ. ալ. քհ. Հաճյան, Հայոց տաճանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 374-375:

³ Փափագեան Վ., Իմ Յուշերը, Բ հատոր, Բոստոն, 1952, էջ 289-295:

⁴ Արամը. մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 68:

⁵ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուշեր 1890 և 1940, Փարիզ, 1947, էջ 154-155:

Հ. Մորզենթաուն, բայց Հայերը ինքնագույրության հիանալի ընթացքով շարժեցան... Հայ կղերը եւ քաղաքական պետերը... ժողովրդին մեջ մտան, նախագ•ուշացնելով հանդարտութիւն պահել, համբերատարօրէն հանդուրժել ամէն անարգանքի եւ նոյն իսկ ծայրայեղութիւններու, աստով չտալու համար Թիւրքերուն այն առիթը՝ զոր կը փնտռէին... Եթէ նոյն իսկ անոնք մեր մէկ քանի գիւղերը կրակի տան, կ'ըսէին այդ պետերը, փոխվրէժի մի՛ դիմէք, որովհետեւ աւելի լաւ է որ՝ մէկ քանի գիւղեր ոչնչանան, քան ամբողջ ազգը կոտորուի,,¹:

Երբ ռուսական բանակը, իր կազմում ունենալով Անդրանիկի խումբը, պատերազմի սկզբին գրավեց թուրք-պարսկական սահմանագիլի վրա՝ Վանից ոչ հեռու գտնվող Սարայ գյուղաքաղաքը, Վանում թուրքական իշխանությունները խուճապի մատնվեցին և պատրաստվեցին տեղափոխվել Բիթլիս: Այդ օրերին Վանում թուրքական ռազմական ուժ չկար, եթէ չհաշվենք չորս հարյուրի (400-ի) հասնող ոստիկաններին և, ինչպես Արմենակ Եկարյանն է վկայում. „Մերիները կրնային ամեն բան ընել անարգել²: Սակայն, - շարունակում է Ա. Եկարյանը, - մեր վրա պարտականություն կձանրանար զգույշ կենալը, եթէ քաղաքի մեջ և մերձակայքը մենք կրնայինք մեր ուզածը ընել, չէինք կրնար սակայն պաշտպանել գյուղական շրջանները՝ զուրկ ինքնապաշտպանության ամեն միջոցե, կղզիացած շատ տեղ, քրդական ծովու մեջ,,³:

Վանի ամերիկյան ուսումնական հաստատության միսիոներուհի միս Նեփին հաղորդում էր, որ հայ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները „ցույց տվին գնահատելի խոհեմություն և իրենց տաք գլուխ երիտասարդությանը խաղաղեցնելու համար... արգելեցին ընդհարումները և հրամայեցին գյուղացիներին լռությամբ տանել ամեն բան: Խորհուրդ տվին հրկիզված գյուղերի համար վրեժխնդիր չլինել, որպեսզի իրենց կողմից որևէ փոխադարձությամբ ընդհանուր ջարդ առաջ չբերվեր,,⁴:

Կար նաև մի կարևոր իրողություն, որի մասին Յ. Լեփսիուսը շտապում է 1915 թ. հունիսի 22-ին հաղորդել Գերմանիայի արտգործնախարարության խոհրդական Ռոզենբերգին: Նա մասնավորապես նշում է, որ „Վանի տարածքի հայերը սկզբունքորեն պատրաստ են իրենց հարցը սահմանագատել ռուսների հարցից, քանի որ նրանք թուրքական գերիշխանությունը գերադասում են ռուսականից: Երանք կովում են ոչ թե ռուսների, այլ իրենց հայենակիցներին քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու համար: Նաև ռուսահայերի առաջնորդներն են այդ տեսակետին, ինչպես հավաստիացնում են ինձ, և ապագայում կարող են

¹ Ամերիկեան դեսպան Սր. Մօրկընթաուի հիշատակները եւ հայկական եղեռնի գՖաղտնիքները, էջ 246:

² Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Գահիրե, 1947, էջ 186:

³ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Գահիրե, 1947, էջ 186:

⁴ Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 47::

հակվել գերմանաթուրքական շահերին,¹:

Այսպիսով, չնայած բոլոր դժվարություններին, հայերը կատարում էին իրենց քաղաքացիական պարտքը և փորձում էին խուսափել անախորժություններից ու աղետներից:

Այն, որ կամավորական շարժումը պիտի բորբոքեր „թուրքերու մինչև այժմ գապուած բարբարոսական կիրքը“,² իրողություն էր: Թուրքերը չափազանցնում էին հայ կամավորների դերը: Նրանց էին վերագրում ռուսական բանակի հաջողությունները և ամեն կերպ աշխատում էին հետ կանգնեցնել նրանց ռուսական զորքի շարքերից: Այսպես, Վանի թուրք նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Քեազիմ բեյը, Արմենակ Եկարյանին խոստովանում էր, որ „Հայերը իրենց այս խումբերովը մեծ վնաս պիտի հասցնեն մեզի, բայց պետք է գիտնալ թե շահողները Հայերը պիտի չըլլան. այս անհեռատես շարժումը պիտի գրգռէ մեր ժողովուրդը, որ պիտի ուզէ բնաջնջել Հայը: Վնասուողները մեր երկու ժողովուրդները պիտի ըլլան,“³

Այն իրողությունը, որ ռուսական ուժերի մի մասը կազմված էր հայերից, անգուսպ գայրույթ էր պատճառում թուրքերին, որոնք էլ համոզված էին, որ „քրիստոնյաներին պետք է կոտորել“,⁴: Այսպես, Ձևեթը հայերի ու թուրքերի միջև միջնորդ հանդիսացող Իտալիայի փոխհյուպատոս՝ Սպորտոնին և ամերիկացի միսիոներ Ըշըրին հասցեագրված նամակում նշում էր, որ „Ըսեք հայերուն, թող չկարծեն թե չենք գիտեր. Թիւրքիոյ հանդէպ իրենց թշնամական դիրքը գաղտնիք մը չէ մեզի համար: Ձինուած խումբերը կը պտտցնեն, զինավարժութիւններ կը կատարեն: Մեր զօրքերը հայերու դէմ է որ կը կռուեն աւելի քան ռուսերու, հայ կամավորներու գնդակներէն է, որ կսպանուեն մեր զօրքերու մեծ մասը: Ռուսին գնդակը մեր ոտքը կը ծակէ, իսկ հայոց գնդակները մեր սիրտը: Թող լաւ գիտնան հայերը, երբ ջարդ սկսի հայերու, նախորդին նման չպիտի լինի բնաւ: Այս անգամ կիններուն ու երեխաներուն ալ չպիտի խնայենք: Այս երկիրը կամ միւսիւմաններուն պիտի ըլլայ բոլորովին, կամ քրիստոնիաներուն,“⁵:

Հ. Մորգենթաուն պետքարտուղարին հասցեագրված 1915 թ. հուլիսի 10-ի հեռագրում ընդհանրացնում է, որ Վանի նահանգում „սարսափելի վրեժ է

¹ Գուստ (Հր.) Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916. Գերմանիայի արտաքին •ործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Երևան, 2005, էջ 82:

² Դարբինյան Ա., Հայ ազատաբազական շարժման օրերէն, Յուշեր 1890 էն 1940, էջ 154:

³ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 182:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 10, թ. 22:

⁵ „Վան-Տոսպ“, Թիֆլիս, 1916, թիվ 16, էջ 3, նաև Գեղամեան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մաս 2-րդ, էջ 624-625:

լուծվում,, այն բանի համար, որ որոշ հայեր՝ որպես կամավոր միացել են ռուսական բանակին և օգնել ռուսներին գրավելու Վանը¹:

Սակայն, եթե նկատենք, որ աշխարհի հայերի մոտավորապես կեսն այդ ժամանակահատվածում բնակվում էր Կովկասի ռուսական նահանգներում և որ նրանք՝ ռուսների նման ենթակա էին զինվորական ծառայության, անկասկած տրտունջի օրինավոր պատճառ չէր դառնար, քանի որ „այս հայ զինուորագիրները Ձարին հաւատարիմ (bona fide) հպատակներ էին,,²:

Տեղական իշխանությունները, ինչպես և բանակում եղած երիտասարդ թուրք գործիչները մի քանի անգամ դիմեցին Վանի դաշնակցականներին՝ առաջարկելով հետ կանգնեցնել կամավորական խմբերը Պարսկաստանից:

Այդ դիմումներից առանձնապես հետաքրքիր է մեկը: Ռուս-թուրքական պատերազմից անցել էր մեկ ու կես ամիս: Այդ միջոցին Բաշկալեում էր գտնվում երիտասարդ թուրքերի ներկայացուցիչ Նաջի բեյը, որը Բաջիրկանեում դեկավարում էր չեթեյական խմբերը և նրանց միջոցով Պարսկաստանում կազմակերպում էր խռովություններ ռուսների դեմ, Առաջին աշխարհամարտի սկզբին, Բուխար-Էդդիսի և Հիլմի բեյի հետ մեկնեց Էրզրում՝ դաշնակցական ներկայացուցիչների հետ բանակցելու: Ահա այս Նաջի բեյը 1914 թ. դեկտեմբերի 4-ին Բաջիրկանեից „իր բարեկամ,, Ա. Վռամեանին ուղղեց հետևեալ հեռագիրը. „Մուսուլի բանակը և իմ տրամադրութեան տակ գտնուող զինուորներին ու չեթաները մինչև Մէլիամ եղած գիւղերը և Ճըստան գրաւեցին. Աստուծով աւելի առաջ պիտի երթանք: Ձեր և ձեր ընկերներուն Էրզրում և Վան գտնուած ստենս տած խոստումներուն հաւատարիմ չըլլալը կը հասկցի: Բաշկալէի կողմերը եկող և 2 օր վերջ վնդուող թշնամին և այսօր Սալմաստ քաշուղ Սմբատի և իր ընկերներուն նայելով, եթէ անոնց այս շրջաններուն մէջ կատարւածներուն նայի, կը հասկցի որ դաշնակցականները գործով ռուսներու հետ ընկերակից են: Հայերը առիծը չսպանած կաշին բաժնելու պէս սխալի կը մղէք. Տահկիի (սուրհանդակ) Օսմանի վրա Իշխանին ուղղուած նամակը ձեռքս է. ասիկա ամբողջ միւլիմաններուն և օսմանեան մամուլին ներկայացնելէ առաջ, վերջին անգամ ըլլալով ձեր ուշադրութեան յանձնել կուգեմ...,,³:

Նման առաջարկություն տեղի ունեցավ նաև Վանի կուսակալ Ջևդետի կողմից: Ռազմական գործողությունները սկսվելուն պես Ջևդետն իր պաշտոնը հանձնեց Բաշկալեի մութասարիֆին և անձամբ գնաց պատերազմի դաշտ: Այդպես վարվեցին նաև մի քանի գայմագամներ, որոնց թվում և Շատախի գայմագամը,

¹ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915 1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին, Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Զաքարյան, Երևան, 2002, էջ 36:

² Ամերիկեան դեսպան Սր. Սօրկընթաուի հիշատակները եւ հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 245:

³ Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Երևան, 1917, էջ 97:

քանի որ այդ էր պահանջում նրանց հայրենասիրական պարտքը: 1914 թ. դեկտեմբերի կեսին Ջնդետը գտնվում էր Սարայում, որտեղից նա իր փոխանորդի միջոցով առաջարկեց Ա. Վռամյանին ու Արամին, որ նրանք ձի նստեն, գնան Սալմաստ և ցրեն կամավորական խմբերը: Այս առաջարկին Ա. Վռամյանն ու Արամը պատասխանեցին, որ իրենք պատրաստ են ճանապարհ ընկնելու միայն մի պայմանով՝ այն է, որ թույլ տրվի, որ թուրքահպատակ կամավորներն իրենց զենքերով հետ վերադառնան հայրենիք: Այս առաջարկությունը Ջնդետի կողմից չընդունվեց, իսկ Ա. Վռամյանն ու Արամն էլ իրենց տեղերից չջարժվեցին:

Զմոռանանք նաև, որ պատերազմի սկզբում՝ 1914 թ. օգոստոսին, իթթիհատական գործիչները Վանում և Կարինում կոչ էին անում հայ քաղաքական դեկավարներին տեղափոխվել Արևելյան Հայաստան և այնտեղ ռուսական կառավարության դեմ „յեղափոխութիւն յուրացանելու փորձ կատարել,“¹: Այսպես, „Միություն և առաջադիմություն,“ կուսակցության անդամ Նաջի-բեյը և Վանի գեներալ-նահանգապետ Թահսիմ բեյը համոզում էին հայերին միանալ թուրքերին և կազմել կամավորական ջոկատներ՝ թեկուզ մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած, նրանց զինելով Թուրքիայի հաշվին: Ընդ որում, նրանք չէին էլ թաքցնում, թե քաղաքական և բարոյական ինչպիսի նշանակություն կունենա հայերի հանդես գալը՝ թուրքերի հետ ձեռք-ձեռքի տված: Երիտթուրքերը, վստահ լինելով իրենց հաղթանակի մեջ, մտադիր էին Ռուսաստանի սահմանները հեռացնել մինչև Կովկասյան լեռները և Անդրկովկասում ստեղծել երեք ինքնավար շրջաններ՝ հայկական, վրացական և թաթարական²: Սակայն այն մերժվեց Էրզրումի 1914 թ. սեպտեմբերի համագումարում³: Որպեսզի ռուսահայերի առաջնորդներից ձեռք բերվի արևմտահայերի դեմ կիրառվող միջոցառումները դադարեցնելու փոխհատուցում, ռուսահայերին առաջարկվում էր մոտ 120 ձերբակալված հայ առաջնորդների և մտավորականների ազատ արձակման և հետագա տեղահանումներից հրաժարվելու դիմաց դադարեցնեն իրենց գործողությունները Վանի տարածքում և իրենց գործունեությունը սահմանազատեն Ռուսաստանից⁴: Դեռ ավելին, ըստ Ե. Տեր-Մինասյանի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի զեկուցագրի՝ երիտթուրքերի ներկայացուցիչներ Բեհաեդդին Շաքիրը, Հաջի (Նաջի) բեյը և Հիլմի բեյը կամավորական շարժման դիմաց հայերին խոստանում էին ինքնավար Հայաստան՝ բաղկացած Երևանի, Կարսի նահանգներից և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 76, թ. 37:

² Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին, կազմող, առաջաբանի, թարգմանության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան, էջ 69:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 76, թ. 37:

⁴ Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916. Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, էջ 81- 82:

Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից՝ դրանց միացնելով Վանի, Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթների հարակից մասերը¹: Եվ քանի որ արևմտահայերը մերժեցին այդ առաջարկը, այն ավելի սաստկացրեց տիրող լարվածությունը: „Թիւրք Կառավարութիւնը չափազանցեց Վանի Հայերուն „դաւաճանական,, ընթացքը եւ մինչեւ իսկ զայն իբր չքմեղանք ծառայեցուց ամբողջ ցեղին հանդէպ իր վարմունքին,,²:

Փաստ է նաև այն, որ Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի կազմում կռվելու պատրաստակամ հայ կամավորների հիմնական մասը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Եվրոպական և հյուսիսամերիկյան տարբեր երկրների քաղաքացիներ ու հպատակներ էին: Ըստ գերմանացի մայոր Լանգեի տեղեկությունների՝ ռուսական զորքերի կողմից կռվել են հիմնականում հրեաներ, լեհեր, վրացիներ, հույներ և նույնիսկ գերմանացիներ³: Այնուհանդերձ, ինչպե՞ս կարող էին այդ կամավորների շարքերում նախկինում օսմանյան հպատակներ հանդիսացող հայերի առկայությունը անվերապահորեն դարձնել օսմանյան բոլոր հայերին ուղղված մեղադրանք: „Դավաճան որակվածների թիվը այնքան ճղճիւմ էր,- գրում է Ս. Ակունին, որ որևէ պարագայի տակ հավաքական պատասխանատվություն մը չէր կրնար հրավիրել երկու միլիոն Թուրքիո հայերու վրա,,⁴:

Կատարելով միանգամայն ճիշտ հարցադրում Վ. Տատրյանը նշում է, թե „ինչո՞ւ է անտեսվում այն փաստը, որ Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակում կռվում էին հազարավոր ազերիներ և քրդեր: Նույնը կարելի է ասել Ռուսաստանից և Եվրոպայից ժամանած հազարավոր հրեա կամավորների մասին, ովքեր 1915 թ. Դարդանելում Բրիտանական Արշավային ուժերի կազմում կռվում էին այդ նույն թուրքերի դեմ, իսկ 1918 թ.՝ բրիտանական զեներալ Ալլենբիի բանակում, նաև Պաղեստինի ճակատում: Չի՞ ենթադրում արդյոք այս ամենը, որ հայերին թիրախ դարձնելու և ցեղասպանության ենթարկելու որոշման հիմքում ընկած էր ոչ թե թուրքերի դեմ ռուսական բանակում կռվող մի քանի հազար հայ կամավորների առկայությունը, այլ սկզբունքային ու ռազմավարական տարաբնույթ նկատառումները,,⁵:

Այսպիսով՝ կեղծ քարոզչության և ցեղասպանության քաղաքականության նպատակադրության արդյունքում իթթիհատականներին հաջողվեց հասնել

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի եվ նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երեվան, 1991, էջ 400:

² Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի հիշատակները եւ հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 245::

³ Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը. աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, էջ 148:

⁴ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 17:

⁵ Տատրյան Վ., Հայոց ցեղասպանության հերքման հիմնական փաստարկները. Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, էջ 22:

հասարակական մի այնպիսի կարծիքի ձևավորմանը, որը հայերին փորձում էր որակել „դավաճան„:

Ամփոփում

Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեն արևմտահայերի տեղահանության և բնաջնջման որոշումն ի կատար ածելուց առաջ պետք է ստեղծեր գաղափարական կեղծ մի „հիմնավորում„, արդարացնելու համար կառավարության հանցագործ այն գործելակերպը, որը պատճառ դարձավ 1,5 մլն արևմտահայերի ոչնչացման:

Ելակետ ընդունելով այդ սկզբունքը թուրքական պատմագիտության մեջ տիրապետող և չհիմնավորված է բացահայտ անհիմն և շինծու այն շաղակրատանքը, որ Վան-Վասպուրականի կոտորածները և ընդհանրապես Հայոց մեծ Եղեռնը պայմանավորված են եղել ա) ռուսական ուժերի հետ օսմանյան հայերի քաղաքական հզոր դաշինքով, բ) Կովկասյան ռազմաճակատում 1914թ. կազմակերպված հայկական կամավորական ջոկատների ռազմական գործողություններով, գ) ռուսական գորքերի առաջխաղացմամբ, դ) Վասպուրականի հայության 1914-1915թթ. „սպստամբությամբ„ որոնք իրականացվել են թուրքական իշխանությունների դեմ և նպատակ են ունեցել վտանգելու թուրքական բանակի թիկունքը:

Կեղծ քարոզչության արդյունքում Վանի հայերը ներկայացան որպես խռովարարներ և դավաճաններ: Սակայն իրականում նրանք բնավ ապստամբելու նպատակ չեն ունեցել: Դեռ ավելին, Վանի հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում հիմնականում իշխում էր իթթիհատականների հետ կապերը չլազելու և ըմբոստացում թույլ չտալու տեսակետը:

К вопросу обвинений армян провинции Ван в "измене"

А. Арутюнян, А. Аванесян

Резюме

Ключевые слова: Резня, Ван, добровольческое движение, А.Врамян, предательство, бунт, союз, армия, Е.Лепсиус.

До осуществления решения о выселении и уничтожении западных армян Центральный комитет Иттихада должен был создать ложное идеологическое обоснование для оправдания преступных действий правительства, которое стало причиной уничтожения 1,5 млн. западных армян. Принимая этот принцип как исходный, в истории Турции необосновано доминирует то притворное пустословие, что резня Ван-Васпуракана, и, вообще, Геноцид армян был заранее запланирован: а) политическим договором османских армян с русскими силами, б) военными действиями, организованными отрядами армянских добровольцев в 1914г на Кавказском фронте и успехами российских войск, в) восстанием 1914-

1915 г. армян Васпуракана, которые были направлены против турецкой власти с целью поставить под угрозу тыл турецкой армии.

В результате лживой пропаганды армяне Вана представлялись как мятежники и изменники. Однако, на самом деле они не имели намерения организовывать восстание. Более того, в армянских общественно-политических кругах Вана в основном доминировала точка зрения не разрывать отношений с иттихадом и предотвратить восстание.

Round a Betrayal Problem of “Accusation” of Armenians’ of Van Province

Avetis Harutyunyan, Armine Avanesyan

Summary

Key words: *Slaughter, Van, volunteerism, A. Vramyan, betrayal, rebellion, union, army, E. Lepsius*

Before the implementation the decision of banishment and destruction of Western Armenians, the Ittihad’s Central Committee was to create a false ideological “reasoning” in order to justify the policy which became a cause for extermination of 1.5 million of Western Armenians. Taking this as a principle, in Turkish historical science it is predominant and not grounded the obvious unsubstantiated and false verbiage that Van – Vaspurakan carnages and, generally, Armenian Genocide were conditioned:

- a) by political alliance of Ottoman Armenians with Russian forces;
- b) by military activities of Armenian voluntary detachments organised on Caucasian front in 1914 and the success of Russian troops;
- c) by rebellion of Armenians of Vaspurakan in 1914 – 1915 which were implemented against the Turkish government and was to endanger the rear of Turkish army.

As a result of false propaganda, the Armenians of Van were presented as rebels and betrayers. But actually they didn’t have the aim of rebelling. Moreover, in Armenian public – political circles of Van there dominated the viewpoint of not breaking off relations with the Ittihad and not allowing rebellion.